

PIOTR SOBIESZCZAK

***Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12, z. 3: Województwo podlaskie. Powiat białostocki*, red. Marcin Zgliński i Katarzyna Kolendo-Korczak, Wydawnictwo: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk Warszawa 2016, ss. 442, ilustracje, fotografie, mapy**

DOI: 10.15290/sp.2017.25.11

Najnowsza część (zeszyt 3) wydanego w 2016 roku *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, to długo oczekiwane opracowanie dotyczące w całości terenu obecnego powiatu białostockiego (miastu Białystok poświęcono w 2015 r. zeszyt 2; zeszyt 1 wydano w 1996 r.). Opracowanie ukazało się pod redakcją Marcina Zglińskiego i Katarzyny Kolendo-Korczak, przy jego powstawaniu pracowało sześciu autorów. Całość składa się z dwóch części: tom z podtytułem *Tekst* poświęcono opisom zabytków (wraz z kilkunastoma zdjęciami archiwalnymi), a tom z podtytułem *Ilustracje*, zawiera ponad 1600 kolorowych i bardzo dobrych jakościowo zdjęć miejscowości i zabytków.

W *Katalogu* znalazły się opisy zabytków ze 118 miejscowości. Są to: Babino, Bachury, Baciuty Kolonia, Barszczewo, Białostoczek, Bogdaniec, Bokiny, Brzozowo-Chrzczony, Choroszcz (33 strony), Cibory Gałęckie, Cibory Kołaczki, Czaplino, Czarna Białostocka, Czarna Wieś Kościelna, Czerewki, Dobrzyniewo Duże, Dobrzyniewo Kościelne, Dobrzyniówka, Fasty, Folwarki Tyłwickie, Gabrysin, Gąsówka Oleksin, Gąsówka Somachy, Gąsówka Stara, Grabówka, Grochy (Grochy Stare), Gródek, Halickie, Hieronimowo, Horodniany, Ignatki (Ignatki-osiedle), Iwanówka, Izbiszcz, Jałówka, Janowicze Kolonia (Janowicze Górka), Jaroszkówka (Uroczysko), Jaryłówka, Jeżewo Stare, Juchnowiec Dolny, Juchnowiec Górny, Juchnowiec Kościelny, Juchnowszczyzna, Juraszki, Juszkowy Gród, Kamionka, Klewinowo, Konopki Klimki, Konowały, Kopisk, Kościuki, Kożany, Krasne, Królowy Most, Kruszewo, Księżyno, Lewickie, Liza Stara, Łapy, Łapy-Pluśniaki, Łupianka Stara, Łyski, Michałowo, Mostowlany, Niemczyn, Niewodnica Kościelna, Niewodnica Nargilewska, Nowa Wola, Nowe Chlebotki, Nowe Grabowo, Nowodworce, Nowosady, Nowosiółki, Ogrodniczki, Ogrodniki, Olmonty, Pańki, Pawły, Pętowo (Pentowo), Pietkowo, Płonka Kościelna, Pomigacze, Poświętne, Pogorzałki

[pomyłka alfabetyczna], Rogowo, Rogowo Majątek, Rogówek, Ruszczany, Ryboły, Sienkiewiczze, Sobolewo (Henrykowo), Sokole, Solniczki, Stelmachowo, Studzianki, Supraśl (49 stron), Suraż, Szerenosy (Serenosy), Tołcze, Topilec, Topolany, Tryczówka, Turośń Dolna, Turośń Kościelna, Tykocin (52 strony), Uhowo, Waliły – Stacja, Wasilków (16 stron), Wierobie, Wojszki, Zabłudów, Zacerlany, Zajączki, Zawady, Zawyki, Złotniki, Złotoria, Zubki Białostockie, Żółtki. Na końcu pojawił się wykaz archiwaliów, bibliografii oraz indeks nazwisk. Zabrakło natomiast spisu treści.

Pod względem technicznym publikacja wydana jest bardzo starannie. Część tekstową poprzedzono obszernym 60-stronicowym wstępem, 43 ilustracjami nieistniejących już zabytków oraz mapą współczesnego powiatu białostockiego z zaznaczonymi miejscowościami wymienionymi w *Katalogu*. We wstępie Autorzy wyjaśnili uwarunkowania historyczne i podziały administracyjne badanego terenu. Trafnie opisano okoliczności związane z budową np. świątyń katolickich, ogólny impas w XIX w. oraz ożywienie budownictwa sakralnego po ukazie tolerancyjnym z 30 kwietnia 1905 r. W części właściwej *Katalogu* mocną stroną są dokładne opisy elementów i detali architektonicznych oraz wyposażenia wnętrz. Nieco słabiej na tym tle wypada część historyczna znajdująca się przy każdej z miejscowości i tutaj chciałbym poświęcić więcej miejsca na omówienie wybranych kwestii.

W przypadku miasta Łapy pojawiło się w moim odczuciu najwięcej nieścisłości. Pierwszym i zasadniczym potknięciem autorów było pominięcie w *Katalogu* kolejowych budynków carskich, znajdujących się wzdłuż całego odcinka kolejowego w Łapach. Są to: murowane koszarki z końca XIX w. przy przejeździe kolejowym (ul. Mostowa) i naprzeciwko przystanku w Łapach Osse, dwa parterowe, murowane domy kolejowe z tego samego okresu, usytuowane przy obecnej ulicy Sikorskiego, budynek magazynu kolejowego z lat siedemdziesiątych XIX w., który znajduje się po prawej stronie obecnego dworca. Ponadto nie uwzględniono niektórych obiektów będących niegdyś własnością parafii.

Autorzy opisując niektóre zabytki Łap korzystali z pewnością z *Ewidencji zabytków miasta i gminy Łapy* z 2009 r., wykonanej przez Pracownię Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku s.c. na zlecenie Urzędu Miejskiego w Łapach lub z rejestru Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku. Jednak skatalogowane i opisane w *Ewidencji* zabytki posiadały datację budowy zgodną z ówczesnym stanem wiedzy. W ciągu ostatnich lat wiedza w tej kwestii znacznie się wzbogaciła. Tak zwany Dom Etkunów nie powstał, jak piszą autorzy, w 1930 r. (s. 133), ale co najmniej w pierwszym dziesięcioleciu XX w. Zastrzeżenia budzi podana nazwa tego zabytku,

zresztą także zaczerpnięta z *Ewidencji*. To jest „Dom sióstr Etkun”, była własność Marii, Teofili i Wandy Etkun, ewangeliczek pochodzących z Poznańskiego¹. Nie wypada pisać o tzw. Domu Kellera, że zbudowano go „w latach 20.” (s. 133), skoro znamy dokładną datę oddania jego do użytku – 7 grudnia 1924, a budowa rozpoczęła się w 1923 r.² Zabrakło też informacji, że budynek miał charakter mieszkalno-handlowy. Dokładne badania byłyby natomiast konieczne w przypadku chronologii powstania innego starego budynku w Łapach, stojącego przy ul. Głównej, niemal u wylotu ul. Przechodniej. To drewniany, piętrowy dom mieszkalny, znany pod nazwą „Domu Perkowskich”. Autorzy Katalogu (s. 133, Fig. 354) co prawda datowali go na pierwszą tercję XX wieku, tymczasem nie można wykluczyć, że powstał on jeszcze w XIX w. Dodajmy, że pierwsze znane zdjęcie tego domu pochodzi z 1915/1916 r., wykonane zostało przez żołnierza niemieckiego i rozprawdane później jako pocztówka. Natomiast dom przy ul. Cmentarnej 14 nie został wzniesiony, jak piszą autorzy, w I ćwierci XIX w. (s. 133, Fig. 350), ale w połowie lat dwudziestych XX w., jako siedziba Stowarzyszenia Tercjarzy³. Szkoda, że nie wspomniano o stojących w jego sąsiedztwie innych budynkach parafialnych, również pochodzących z tego samego okresu. Do nich należy dawny Dom Katolicki, zwany potocznie *parafialką*, który wybudowano w 1930 r. W dniu 28 czerwca 1933 r. poświęcił go biskup łomżyński ks. Stanisław Kostka Łukomski⁴.

Kolejna kwestia to problemy z nazewnictwem. Autorzy operują nazwami przedwojennymi, nie zawsze zresztą precyzyjnymi, także jednak współczesnymi. Na przykład „Dom Kellera” zlokalizowali przy ul. Sikorskiego 54 i podali w nawiasie *Przy Starym Rynku*. Chodzi o obecny Plac Niepodległości, bo tzw. Stary Rynek to nazwa placu znana z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Gdzie indziej natomiast (s. 126) napisali: „Na osi dworca Plac Niepodległości (d. plac rynkowy)”; plac rynkowy to nazwa potoczna. Nieprecyzyjnie ustalono położenie dawnej dzielnicy żydowskiej. Według *Katalogu* usytuowana ona była „na pn. i zach. od rynku” (s. 126), powinno natomiast być: pn.-wsch. (obecna ulica Piwna), pn. i zach. Przy ulicy Piwnej znajdowała się drewniana synagoga i cheder, mykwa natomiast była murowana, a nie

¹ P. Sobieszczak, *Łapy. Miasto przy kolei*, Łapy 2013, s. 98.

² Tamże, s. 269 (oraz przypis 207).

³ Archiwum Parafii pw. Św. Ap. Piotra i Pawła w Łapach, *Inwentarz kościelny Rzymsko-Katolickiej parafii Łapy (1908–1935)*, rękopis, brak paginacji.

⁴ H. Bagiński, *Kronika parafii pw. św. Ap. Piotra i Pawła w Łapach. Lata 1945–2005 opisał i całość opracował ks. Bogusław Ofman*, Łapy 2005, s. 48.

drewniana. O ile słusznie napisano, że synagoga istniała do 1939 r., o tyle budynek mykwy, wbrew temu co napisali autorzy, przetrwał wojnę i istnieje do dzisiaj (ul. Gęsia), zaadaptowany na cele handlowe. Błąd pojawił się również w fragmencie zdania: „od końca w. XIX miasto narastało dosyć chaotycznie”. Nie było jeszcze wówczas ani miasta, ani nawet osady. Trzeba było wskazać na dwie największe ówczesne wsie: Łapy Barwiki i Łapy Leśniki, na terenie których postępowały późniejsze procesy urbanizacyjne.

Odnośnie tworzenia się zrębów organizacji parafialnej w Łapach autorzy piszą co prawda o rozpoczętej w 1905 r. budowie kaplicy pw. Św. Ap. Piotra i Pawła, jednakże nie dodają od kiedy była pod względem prawnokościelnym filią kościoła w Płonce Kościelnej (s. 127)⁵. I wreszcie najważniejsze: parafia w Łapach nie została erygowana 27 maja 1912 r. (s. 127), ale 27 marca 1912 r.⁶ Pomyślono również historię powstania nowych parafii w latach osiemdziesiątych XX w. w Łapach pisząc: „1983 wydzielenie parafii pw. św. Rodziny, 1985 – parafii św. Krzyża”. W rzeczywistości wezwanie Św. Rodziny miała tymczasowa kaplica przy ul. Matejki zbudowana w 1982 r. (od 1983 r. zmieniono jej wezwanie na Św. Krzyża), która stała się załączkiem parafii Św. Krzyża (erygowanej w 1985 r.). Słowem natomiast nie wspomniano o parafii pw. Jana Chrzciciela w Łapach Osse, erygowanej w 1986 r.

Przejdźmy do innych miejscowości. W przypadku wsi i parafii w Poświętnem (s. 178–181), autorzy wymienili zabytkowy dzwon z 1643 r. (dodać należy, że jeden z najstarszych na Podlasiu), ale zabrakło jego fotografii⁷ w części ilustracyjnej. Opublikowano tam 10 zdjęć dzwonów, z których najstarszy – z Zabłudowa, datowany jest na 1673 r. Na stronie 181 autorzy opisali „cmentarz kościelny”, tymczasem jest to plac przykościelny. Kilka stojących tam nagrobków pochodzi ze zlikwidowanego w latach sześćdziesiątych XX w. starego cmentarza, który znajdował się pomiędzy kościołem a obecnym Ośrodkiem Zdrowia⁸. Wydaje się, że wybiórczo potraktowano zabytkowe

⁵ *Elenchus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Seinensis seu Augustoviensis pro anno domini 1909*, s. 39.

⁶ Błąd ten pojawił się w wydanej drukiem Kronice ks. Bagińskiego. Na stronie 26, jako datę utworzenia parafii w Łapach podano 27 maja 1912 r., a na kolejnej, pod cytowanym dokumentem erekcyjnym pojawiła się wersja prawidłowa – 27 marca 1912 r. Zob. H. Bagiński, dz. cyt., s. 26–27; Błędna data funkcjonuje po dziśszy dzień na stronie internetowej parafii, pomimo publikacji prostujących pomyłkę. Wątpliwości nie pozostawia też najnowszy jubileuszowy schematyzm diecezji, który podał prawidłową datę erekcji. Zob. *Rocznik jubileuszowy diecezji łomżyńskiej 2015/2016*, Łomża 2015, s. 280.

⁷ Fotografia tego dzwonu opublikowana została: P. Sobieszczak, *Poświętne wczoraj i dziś. Zarys dziejów parafii i gminy do końca XX wieku*, Łapy 2008, s. 89.

⁸ Tamże, s. 317.

kapliczki i krzyże. Brakuje chociażby tej z Poświętnego (stojącej na drodze do Brzozowa Starego) czy krzyża karawaki z XIX w. z Łukawicy (gm. Poświętne).

Pomyłka wystąpiła również pod hasłem Gąsówka Somachy (s. 71). Opisany tutaj krzyż przydrożny i drewniana figura Matki Boskiej (zamknięta w oszklonej gablocie) znajdują się we wsi Gąsówka Osse. Co do samej figury Matki Boskiej, która jest już mocno zniszczona, potrzebne byłyby szczegółowe badania mające na celu ustalenie dokładnego jej datowania oraz pochodzenia. Szkoda, że w toku prac terenowych tego nie zrobiono. Autorzy przyjęli XIX w., nie należy jednak wykluczać również i XVIII stulecia. Żałować należy, że nie załączono w części ilustracyjnej zdjęcia tej figury, bo jest to niewątpliwie unikat drewnianego rzeźbiarstwa sakralnego na tym terenie.

Gdzie indziej pojawiły się drobne pomyłki lub nieścisłości merytoryczne. Przy opisie Pietkowa pojawiła się pomyłka w nazwisku jednego z proboszczów – Puchalski, a nie Pachulski (s. 167). Pod hasłem dotyczącym Turośni Kościelnej autorzy napisali o przybyciu rodziny Raczków do Turośni w 1513 r. Trudno powiedzieć skąd taka data, bo w dostępnych opracowaniach dotyczącej tej parafii nie jest ona wymieniana. W kwestii fundacji kościoła piszą z kolei, że nastąpiło to „około 1515 r.” (s. 258), podczas gdy wiadoma jest dokładna data wystawienia dokumentu uposażeniowego – 12 marca 1515 r.⁹

Inne ustalenia autorów też budzą wątpliwości. Podano zdecydowanie zawyżone dane ludnościowe dla Tykocina z przełomu XIX i XX w., pisząc, że w tym czasie było tam 8000 mieszkańców (s. 273). Stan zaludnienia tej miejscowości nigdy nie osiągnął takiej liczby. Dla ścisłości, w 1895 r. (według korespondenta „Gazety Świątecznej”), mieszkało tam 5235 mieszkańców¹⁰, z kolei pierwszy spis rosyjski z 1897 r. odnotował 4212 osób¹¹. Najwyższą, wątpliwą, liczbę ludności podano w 1911 r. – 6032 osób. Po wybuchu I wojny światowej liczby te gwałtownie zaczęły zmniejszać się: 1916 r. – 3460, 1921 r. – 2993 i 1931 r. – 3290¹².

⁹ Pierwsza dokładna data tego dokumentu, choć z niewielką pomyłką (15 marca, a nie 12), pojawiła się w opracowaniu: J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Dzieje obszaru gminy Turośń Kościelna*, Turośń Kościelna 1997, s. 48; T. Jaszczółt, *Raczkowie herbu Gozdawa*, [w:] *Parafia w Turośni Kościelnej 1515–2015. Ku chwale Trójcy Przenajświętszej*, red. ks. A. Szot, M. Wróbel, Białystok–Turośń Kościelna 2015, s. 26.

¹⁰ „Gazeta Świąteczna” 1895, nr 740, s. 6.

¹¹ *Pervaja vseobszczaja perepis naselenia rossijskoj imperii, 1897 g.*, LIV. Łomzińska gubernija, 1904, s. 1.

¹² *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1920/1921*, cz. I, Warszawa 1921, s. 126 (tab. 6), 129 (tab. 7); *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki*, cz. 1: *Województwa centralne i wschodnie*, Warszawa 1933, s. 35.

Zastrzeżenia budzą również niektóre kwestie edytorskie opracowania. O ile w części poświęconej ilustracjom, podane jest ich autorstwo, o tyle w przypadku fotografii archiwalnych takich adnotacji źródłowych zabrakło. Z kolei w części tekstowej brakuje przypisów, a te przydałyby się zwłaszcza przy danych budzących zastrzeżenia. Oczywiście pomocna może być obszerna końcowa bibliografia. To jednak za mało, skoro według autorów *Katalog* ma być wskazówką do dalszych badań. W wykazie bibliografii pojawiło się zresztą kilka mniejszych pomyłek. Na przykład *Księga adresowa handlu z 1930 r.* została wydana w Warszawie, a nie w Bydgoszczy (s. 386)¹³. Pojawiają się też powtórzenia, czego przykładem pozycje: Kochański W., Lebedzińska L., Paszkowski W., *Osiągnięcia Polski Ludowej w zakresie ochrony zabytków na Białostoczczyźnie* oraz opracowanie o Tykocinie autorstwa ks. Kochańskiego. Autorzy nie umieścili w bibliografii artykułu Tomasza Jaszczolta o fundacjach kościelnych na Podlasiu w XV w., fundamentalnego z punktu widzenia ostatnich badań nad strukturą parafialną opisywanego obszaru, ograniczając się do podania tylko tytułu pracy zbiorowej, w której ten się znalazł¹⁴.

W dziale poświęconym wykazowi archiwaliów, tylko 12 parafii otrzymało wykaz ważniejszych źródeł rękopiśmiennych z podaniem zespołu i nazwy archiwum. Nie zamieszczono przynajmniej podstawowych jednostek archiwalnych z Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach, gdzie przechowywane są dokumenty z XV–XVIII w. z dawnej diecezji łuckiej, w której granicach, konkretniej w dekanacie bielskim, znajdowały się parafie w: Surażu, Tykocinie, Pietkowie oraz filie parafii suraskiej w Poświętnem i Uhowie¹⁵.

Reasumując, ukazał się potrzebny i długo oczekiwany *Katalog*, będący dobrym przewodnikiem po miejscach zabytkowych znajdujących się na terenie powiatu białostockiego. Szkoda, że w przypadku dostrzeżonych przeze mnie fragmentów pojawiły się przeoczenia i pomyłki.

Piotr Sobieszczak – magister historii, wiceprezes Łapskiego Towarzystwa Regionalnego, doktorant IH UwB

e-mail: piotres-30@o2.pl

¹³ *Księga Adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem): dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*, Warszawa 1930. <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=15917> (dostęp 01.07.2017).

¹⁴ T. Jaszczolt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 14–52.

¹⁵ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, sygnatury: D134, D149, D155.